

**Müharibə və insan taleyi: Əlabbas Bağirovun
“Qaraqovaq çölləri” romanında psixoloji və sosial transformasiya**

Məlakə Rəcəbova

Bakı Slavyan Universiteti
E-mail: melake_elyasova@mail.ru
Orcid ID: 0000-0002-4841-3950

Annotasiya. Məqalədə müasir Azərbaycan ədəbiyyatında müharibə mövzusunun insanın psixoloji və sosial transformasiyası kontekstində bədii təqdim xüsusiyyətləri araşdırılır. Tədqiqat obyekti kimi Əlabbas Bağirovun “Qaraqovaq çölləri” romanı seçilmişdir. Əsər Qarabağ müharibəsi fonunda fərdi və kollektiv təcrübələrin, şəhidlik fenomeninin və qayıdış ideyasının bədii interpretasiyasını əks etdirir. Romanın baş qəhrəmanı Əfsunun taleyi vasitəsilə müharibənin insan şüurunda yaratdığı travmatik sarsıntılar, mənəvi dilemmalar və sosial təzyiq mexanizmləri təhlil edilir. Eyni zamanda əsərdə vətənə bağlılıq, fərdi əxlaqi seçim və ictimai münasibətlər sistemi müharibə şəraitində formalaşan yeni dəyərlər kontekstində qiymətləndirilir. Nəticə etibarilə roman müharibənin yalnız tarixi hadisə kimi deyil, həm də insan taleyini və kollektiv yaddaşı formalaşdıran sosial-psixoloji fenomen kimi təqdim olunduğunu göstərir.

Açar sözlər: müharibə, insan taleyi, psixoloji transformasiya, sosial münasibətlər, vətənpərvərlik, Qarabağ müharibəsi

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.04.2026; qəbul edilib – 30.04.2026

**War and human destiny: psychological and social transformation
in Elabbas Bagirov's novel “The steppes of Garagovag”**

Malaka Rajabova

Baku Slavic University
E-mail: melake_elyasova@mail.ru
Orcid ID: 0000-0002-4841-3950

Abstract. The article examines the artistic representation of the theme of war in contemporary Azerbaijani literature within the context of psychological and social transformation. The object of the research is Elabbas Bagirov's novel “The Steppes of Garagovag”. The work reflects the artistic interpretation of individual and collective experiences, the phenomenon of martyrdom, and the idea of return in the context of the Karabakh War. Through the fate of the novel's protagonist, Afsun, the study analyzes traumatic experiences, moral dilemmas, and mechanisms of social pressure shaped by wartime conditions. The categories of attachment to homeland, individual moral choice, and the system of social relations are also evaluated within the framework of changing values. The findings demonstrate that the novel presents war not only as a historical event but also as a socio-psychological phenomenon shaping human destiny and collective memory.

Keywords: war, human destiny, psychological transformation, social relations, patriotism, Karabakh war

Article history: received – 12.04.2026; accepted – 30.04.2026

Giriş / Introduction

Azərbaycan ədəbiyyatında müharibə mövzusu milli ədəbi düşüncənin mühüm istiqamətlərindən biri kimi formalaşmış və müxtəlif tarixi mərhələlərdə fərqli bədii-estetik yanaşmalar çərçivəsində işlənmişdir. Xüsusilə XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərindən etibarən Qarabağ müharibəsi ilə bağlı ictimai-siyasi, sosial və psixoloji reallıqlar bu mövzunun ədəbiyyatda yeni məzmun və ifadə imkanları qazanmasına səbəb olmuşdur.

Qarabağ müharibəsinin milli yaddaşda yaratdığı travmatik təcrübə, torpaq itkisi, şəhidlik fenomeni, məcburi köçkünlük problemi və qayıdış ideyası müasir Azərbaycan ədəbiyyatında geniş bədii ümumiləşdirmə predmetinə çevrilmişdir. Bu kontekstdə yazılmış əsərlərdə müharibə yalnız hadisələrin təsviri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda fərdi və kollektiv şüurda baş verən psixoloji sarsıntılar, mənəvi seçimlər və sosial transformasiya prosesləri fonunda təqdim olunur. Beləliklə, müharibə mövzusu qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik aspekti ilə yanaşı, insan şəxsiyyətinin dəyişmə dinamikasının bədii təhlili baxımından da aktuallaşır.

Tədqiqatda müasir Azərbaycan nəsrinin nümayəndələrindən biri olan Əlabbas Bağirovun yaradıcılığına müraciət edilir. Müəllifin müharibə mövzusunə həsr olunmuş əsərləri arasında “Qaraqovaq çölləri” (2008–2009) romanı ideya-məzmun xüsusiyyətləri və bədii-estetik strukturu baxımından xüsusi maraq doğurur. Yazıçı romanı Vətən uğrunda həlak olmuş şəhid Natiq Səlim oğlu Qasimovun xatirəsinə ithaf etmişdir. Əsərdə Əfsun obrazı vasitəsilə müharibə şəraitində formalaşan fərdi qəhrəmanlıq modeli və ümumiləşdirilmiş milli qəhrəman tipi bədii şəkildə təqdim edilir. Obrazın daxili dünyası, keçirdiyi psixoloji ziddiyyətlər, əxlaqi mövqeyi və vətənə bağlılığı müharibənin insan taleyində yaratdığı transformasiyanın ifadə forması kimi çıxış edir. Bu baxımdan, roman həm konkret bir şəxsiyyətin xatirəsinə ithaf olunmuş əsər, həm də Vətən uğrunda həyatını itirmiş insanların mənəvi irsinin bədii interpretasiyası kimi dəyərləndirilə bilər.

Əsas hissə / Main part

“Qaraqovaq çölləri” romanında müəllif müharibənin yalnız cəbhə xəttində deyil, həm də insanların yaddaşında, gündəlik həyatında davam etdiyini göstərir. Roman qəhrəmanlarının daxili psixoloji vəziyyəti, torpaq itkisi ilə bağlı yaşadıqları faciə və qayıdış ümidi əsərin əsas leytmotivini təşkil edir. Günel Əskərova avtoreferatında qeyd edir ki, “Qaraqovaq çölləri” romanında bilavasitə müharibə səhnələrinə yer verilsə də, romanın əsas ideya xətti müharibə və insan, müharibə və cəmiyyət qarşıdurmasında mənəviyyat məsələlərini hədəf götürür. Müharibə dövründə fərdin, şəxsiyyətin xüsusən qabaran, nəzərəçarpan xarakteri, onu əhatə edən mühitdə reaksiyası, sosial psixologiyası romanda bədii tədqiq predmetidir” (Əskərova, 2024, s.15-16). Tədqiqatçının fikrini əsas götürərək deyə bilərik ki, əsərdə müharibənin yaratdığı dağıntılardan çox, bu dağıntıların insan ruhunda və ictimai münasibətlər sistemində buraxdığı izlər ön plana çəkilir. Əfsun obrazı da məhz bu kontekstdə formalaşır: o, təkcə döyüşçü və ya qazi deyil, həm də travmalı bir fərd, sistemin qarşısında təklənmiş insan, mənəviyyatla rəsmi amansızlıq arasında sıxılıb qalmış şəxsiyyətdir. Yazıçı onun taleyində həm qəhrəmanlıq, həm də faciə nümunəsi yaratmaqla, oxucunu insanın psixoloji dayanıqlığı, əxlaqi seçimi və ictimai münasibətlər sistemindəki mövqeyi üzərində düşünməyə vadar edir.

Romanda qeyd edildiyi kimi, Əfsun iyirmi bir yaşında əsgərliyə, iyirmi iki yaşında davaya, davadan da birbaşa dama getmişdi (Əlabbas, 2010, s.15). El-obasına qayıdanda artıq iyirmi səkkiz yaşında idi. Bu illər ərzində başına çox hadisələr gəlmişdi. Ən əsası isə bacısı Əfrazun əsir düşməsi idi. O bu xəbəri kəndə çatmamış, qəsəbədə ikən almışdı. Sanki bu xəbərlə dünyası başına yıxılmış, bütün həyatı məhz olmuşdu. Əfsunun o anda keçirdiyi hisslər romanda həyat yoldaşı Mehriyə dediyi sözlərlə belə ifadə olunur: “Əgər əlli il ömür sürsəm, bilərsən ki, mən yüz yaşda ölmüşəm. O xəbər

rahat əlli ilimi məndən aldı” (Əlabbas, 2010, s.16). Damda keçirdiyi üç il ərzində Əfsunu düşündürən əsas məsələlərdən biri də, niyə ata və anasının ölümünün yox, məhz bacısı Əfrazun əsir düşməsinin ona bu qədər pis təsir etməsi idi. Yazıçı məhz o illərdə baş verən hadisələri əsas götürərək sual edir: “O gün məktəbli tifilləri belə odlara qalamışdılar, özü də sinifdəcə, bəs onların sahibi-yiyəsi başına haranın küllərini ələyər?” (Əlabbas, 2010, s.17). Bu ifadələr müəllifin təkcə Əfsunun faciəsinə deyil, bütöv bir toplumun yaşadığı faciələrə və bu faciələr qarşısında nümayiş etdirilən laqeydlilik və məsuliyyətsizliyə işarədir. Yazıcının bu sual vasitəsilə ifadə etdiyi tənqid ictimai yaddaşın yoxluğu və rəhbərlərin məsuliyyətsiz davranışları kimi aktual məsələləri gündəmə gətirir. Bu mənada, müəllifin dediklərində böyük həqiqət və ictimai çağırış gizlidir.

Əfsun əsgərlikdə olduğu illərdə atasından çox məktub alsa da, onlardan sadəcə sonuncusunu saxlamışdı. Oxucunu düşündürən məqamlardan biri də bu ola bilər ki, niyə məhz sonuncu məktubu? Hardan bilirdi ki, bu atasının ona yazdığı son məktubdur. Qərribə və təəccüblüdür... Məktubda Azərbaycan xalqının o dövrdəki siyasi, mədəni durumu, ictimai laqeydlilik, xalqın öz gələcəyinə inamının zəifləməsi kimi məsələlər tənqidi dillə işıqlandırılır: “Adamların siyasi sayıqlığı o səviyyədə deyil ki, hadisələrə öz aqlının gözü ilə baxa” (Əlabbas, 2010, s.18). Atanın məktubu həm şəxsi təəssüf, həm övladına qarşı duyduğu sevgi və ümid, həm də xalqın ümumi təəssüf doğuran mədəni vəziyyətinin ümumiləşmiş təzahürüdür. Bu məktub vasitəsilə müəllif həm real tarix, həm də fərdi tale üzərindən ictimai mesaj verir. Eyni zamanda məktubda qeyd edilən vacib məsələlərdən biri də I Qarabağ müharibəsi illərində əhalidən silahların yığılması məsələsi idi ki, yazıçı haqlı olaraq, qeyd edir ki, bunlar xalqı düşmən qarşısında əliyalın qoymaqdan ötrə idi. Qeyd etdiyimiz məsələyə aydınlıq gətirmək üçün tarixi qeydlərə nəzər salaq: 1990-cı il iyulun 25-də SSRİ prezidenti qanunsuz silahlı dəstələrin tərkiləndirilməsi barədə fərman imzaladı. Lakin Ermənistan rəhbərliyi bu fərmanı tanımadı və onun Dağlıq Qarabağda hüquqi qüvvəyə malik olmadığını bildirdi. Ermənistan silahlı qüvvələri silahları təhvil verməkdən imtina etdi və bu, onların təkcə Azərbaycana deyil, SSRİ-yə qarşı da münaqişə vəziyyətinə girdiklərini göstərdi. Mərkəzi hakimiyyətin biganəliyi və bilərəkdən səssiz qalması erməniləri daha da cəsarətləndirdi. Ermənistan hərbi hissələrə hücum edərək silahları asanlıqla ələ keçirirdi ki, bu da həmin silahların onlara satıldığını ehtimal etməyə əsas verirdi. Azərbaycanda isə, əksinə, yanvar ayından fəvqəladə vəziyyət tətbiq olunmuş, hətta vətəndaşlardan ov tüfəngləri belə yığılmışdı (AZƏRTAC, 2019). Məhz bunu da özümüzünkülərin əli ilə edirdilər ki, heç kim şübhəyə düşməsin, oyanmasın... Məktub belə bitir: “Bu saat burnunun ucunacan göynəmək nədi, saçlarım belə sızlayır... Əksəriyyətdə fərqli, ümidim hər şeydən əvvəl ölüb. Vaxtını almayım... O qıvrım saçlarının ətri indi də burnumdadı. Öpürəm” (Əlabbas, 2010, s.18). Yuxarıda axtardığımız sualın cavabı məhz bu cümlələrdə gizlidir: atasının “ümidim hər şeydən əvvəl ölüb” ifadəsi bu məktubun onun tərəfindən yazılmış sonuncu məktub olduğuna işarə edir.

Əsgərlikdən qaçmağına səbəb uzun müddət ailəsindən məktub ala bilməməsi idi. Çünki atası əsgərlikdə olduğu müddət hər zaman ona məktub yazır, gedişatdan onu xəbərdar edirdi. Əfsun bu müddətdə, hətta Məhnuru, Əfrazu, İmdadı belə özlüyündə qınayırdı ki, atalarının vaxtı olmasa da olar, məktub yazsa bilərdilər. Dözməyib öz yurduna – Qaraqovaq kəndinə gəldi. Qarşılaşdığı mənzərə onda çox pis təəssüratlar yaratdı... “Külündən başqa. Heç nəyi qalmayan uca və qalın iydə çəpərinin yerində o həyəcanlı günləri xatırladıqca düşünürdü ki, kaş elə həmin anlar olaydı. Bilməyər, o qoyub gəldiyi yaraşlıq məktəb, balaca kinoklub, yamyaşıl futbol meydançası, gecə- gündüz xışxışıla dalğalanan sapsarı taxıl zəmiləri yoxdu artıq. Yurdunu vird-virana qoyublar! Qayıdıb Qaraqovaq adında kəndin yerində yalnız bayquşlar uladığını görəcək” (Əlabbas, 2010, s.20). O an Əfsunun içində keçmişə qayıtmaq arzusu yarandı – “Kaş elə həmin anlar olaydı. Bilməyər...” ifadəsi onun reallıqla barışmaq istəmədiyini, keçmişə sığınmaq istədiyini göstərir. Bu cür yanaşma travmanın, mədəni boşluğun göstəricisidir. Uşaqlıq xatirələri ilə dolu olan kəndinin düşmən tərəfindən bu şəkildə viran edilməsi Əfsunun mədəni çöküşünə səbəb oldu. O, təkcə yurdunu deyil, yurdunda yaşayan doğmalarını, tanışlarını da itirmişdi. Qız-gəlinlərin əsir götürülməsindən sonra bir

çox ailələr qaçıb Bakıda yurd salmışdı. Zamanında kəndin adlı-sanlı adamları olan Şəbəndiyev, Bakıxana, Xəndan və başqalarının indi səsi-sorağı gəlmirdi. Əhalinin öz yurdlarını tərk etmələrinə səbəb də məhz digər kəndlərdən gələn yeni-yeni mənfi xəbərlər idi. Hər gün neçə-neçə kəndlər yandırılır, əhalisinə divan tutulur və əsir götürülürdülər. İnsanlar canlarını qurtarmaq üçün başqa yerlərə üz tutmaq məcburiyyətində qalırdılar. Əfsun ürəyində kənd camaatını qınasa da, atasının dediklərini xatırlayır və başa düşürdü ki, əliyalın əhali silahlı düşməyə qarşı nə qədər mübarizə apara bilərdi axı... O an qərar verdi ki, daha əsgərliyə qayıtmasın və öz doğma torpağı uğrunda döyüşsün. “Əfsun məxsusi olaraq onu da eşitdirdi ki, vətəninin darda olduğunu eşidib gəlib” (Əlabbas, 2010, s.25). Onu bu istəyi əvvəl yaxşı qarşılanmasa da, hərbi komissar ilə görüş zamanı məlum oldu ki, onlara icazə verilir. Amma “fərari”liklə bağlı qəti bir söz deyilmədi. Hərbi komissarla danışıqlar zamanı Əfsun könüllü olaraq ön cəbhəyə getmək istədiyini bildirdi. Razılıq verildiyi an onun sanki qəlbində bir ümid qığılcımı şölələndi. O, sanki bu şölənin hesabına bacısının üzünü görə bildi.

Qız-gəlinlərimizin taleyini düşünən Əfsunun qulağına sanki qeybdən bacısının səsi gəli: “Əfsun! – bu, Əfruzun səsi idi. Tərif dillərdən düşməyən həkim qızın. Bildiyi halda ki, dadına çatan olmayacaq, yenə ümidini itirmir, kömək umur, yalnız ondan, hamıdan çox istədiyi qardaşından imdad diləyirdi...

– Mən sizə kişi sözü verirəm. Biz qələbə ilə qayıdacağıq!” (Əlabbas, 2010, s.28). Fikrimizcə, Əfsunu bu qədər inamla danışdıran əsas səbəb vətəninin, xalqının, bacısının onun köməyinə ehtiyacı olması və ən çox da düşməyə susadığı qan idi.

Davadan sonra isə göstərdiyi şücaətə, qəhrəmanlığa görə tərif gözləsə də, ona qarşı olan bu addım heç də ədalətli deyildi. Üç il əvvəl əsgərlikdən qaçma məsələsi yenidən gündəmdə olsa da, indi məsələ başqa idi. Guya müharibə zamanı “17 sayılı hərbi hissə”nin əsgərləri düşməyə silah satmışdı. Əfsun da o hərbi hissəyə tabe idi. Amma günahlandırıldığı məsələ ona çox ağır gəlirdi. Doğma torpaq uğrunda döyüşmək üçün Xabarovskdan gələsən, döyüşsən sonda da aldığın təşəkkür bu olsun. Əfsun artıq qaçmağı düşünmürdü, çünki illər əvvəl o özü vətəni üçün qaçmışdı. İndi isə öz vətəmindən, elindən-obasından hara qaçacaqdı? Qaçacaq, sığınacaq limanı yox idi. Sorgusuz-filansız həbs Əfsuna qarşı ədalətli addım deyildi. O indi də atdığı addımdan peşman deyildi, çünki qisasını almış, alınaçıq, üzüağ idi. “Elə ab-hava yaratmışınız, vətən deyəndə, ilk növbədə adam yalnız evini fikirləşir. İnsanları yalnız o dörd divarın arasını düşünməyə, yalnız onu vətən bilməyə məcbur eləmişiniz. Sizlər olan yerdə bu xalqa düşmən lazım deyil” (Əlabbas, 2010, s.35). Yazıçı Əfsun vasitəsilə xalqın mənəvi məkanını və vətən anlayışını dar çərçivəyə salan, onu yalnız şəxsi rahatlıq və ailə səviyyəsində düşünməyə vadar edən düşüncə tərzini kəskin tənqid edir. Burada “vətən” anlayışının mahiyyəti kiçildilərək sadəcə “ev”lə, “dörd divar”la eyniləşdirilir və bu da insanları ümummilli dəyərlərdən uzaqlaşdırır. Müəllif bu halın ictimai şüurda yaratdığı biganəliyə diqqət çəkir və belə bir vəziyyətdə xalqın düşməyə ehtiyac duymayacağını ironiya ilə ifadə edir, çünki vətəni unuduran, onu şəxsi məkanla əvəz edən bu zehniyyətin özü artıq düşmən rolunu oynayır.

Əfsunun həbsə getməzdən əvvəl son sözləri bu oldu: “– Bura yığılanların yanında deyirəm. İkisi sizlikdi, biri mənlik: ya Allaha yalvarın, qayıtmayım, ya mən gəlməmiş bu rayonu tərk eləyin, ya da qayıdıb sizi bu əllərimlə boğmasam, gərək Qüdsi Əlibəylinin oğlu olmayan!” (Əlabbas, 2010, s.36). Beş il həbs verilsə də, o, iki ildən sonra geri qayıtdı, özü də kök əhvalla, yaxşı ovqatla. Onu həbsdən günahı təsdiq olunmadığı üçün buraxmış və eyni zamanda bu müddət üçün üzr istəmişdilər. O digərləri kimi deyildi, Zülfü müəllimin də dediyi kimi, onun azadlıq ruhunu, həyat eşqini əlindən ala bilməyiblər... Qisas hissi isə yenə də eyni od-alov idi. Ona qarşı olan haqsızlığı bağışlamır, qisas hissi ilə alışıb-yanırdı. Vətəni qorumaq üçün uzaq ellərdən gələsən, sonda da mükafatın silah alveri, qarət üstündə həbs olsun. Zülfü müəllim çox şeylər görmüşdü, ona görə çalışırdı ki, Əfsunu bu yoldan çəkəndirsin. O qeyd edirdi ki, qisas qalanda isə, bu, kütlə psixologiyasıdır, əvvəl-axır səni düşmənçiliyə aparar. O hər vəchlə çalışırdı ki, Əfsun artıq fikrini qisas almağa yox, bacısı Əfruzun

xilasına yönəlsin. Əfruz müharibə zamanı öz kəndinə, elinə-obasına kömək üçün gəlmişdi, lakin sonu heç də onun düşündüyü kimi olmadı.

Əfsun özü də hiss edirdi ki, Zülfü müəllimin Əfruzla bağlı dedikləri onu öz məqsədindən daşıdırmaq, bir növ qorumaq idi. Çünki məktəb direktoru olan Zülfü müəllimə kənddə olan danışqlar məlum idi, o qorxurdu ki, Əfsunu yenidən həbs edərlər. Əfsun bütün günü başına gətirilən haqsızlıqlardan danışır və haqqını tələb etməyə çalışırdı. Amma başa düşmürdü ki, kimdən haqqını tələb edir axı... Vaxtında onu həbsə göndərənələr indi də onu öz yurdundan didərgin salmağa çalışırdılar. “–Bəlkə, sən gedəsən buralardan? Qaldıqca başın bədəninə ağırlıq eləyir” (Əlabbas, 2010, s.42). Əsərdə “getmək” mövzusu təsadüfi bir qərar deyil, dərinə düşülməsi vacib, taleyüklü bir məsələ kimi təqdim olunur. Burada “getmək” sadəcə fiziki hərəkət deyil, eyni zamanda mənəvi bağların qopması, dədə-baba torpağından ayrılmaq və kimlik itkisidir. Əfsun anlayır ki, bu cür qərar ani və emosional deyil, düşünülmüş və ağır nəticələr doğura biləcək bir qərardır. Köçməyə dair təkliflər zərif, mədəni formada edilsə də, onların arxasında gizli məcburiyyət və manipulyasiya dayanır. “Necə lazımdı, hörmətin də olunacaq!” kimi ifadələr, əslində, insanlar üzərində təzyiq yaratmaq üçün yumşaldıcı vasitə kimi işlədilir. Məcburi köçürmələr və onların səbəbləri açıq-aşkar olmasa da, yazıçı onların qeyri-insani və haqsız xarakterini açıq şəkildə tənqid edir.

Əsərdəki ironiya və daxili suallar Əfsun obrazının bu vəziyyətlə razılaşmadığını və təklif olunan “rahatlıq” anlayışına qarşı çıxdığını göstərir. O, dağıntı, təhlükə, qaçqınlıq, işsizlik və s. kimi məsələləri şübhə altına alır və onların arxasında duran əsl niyyəti anlamağa çalışır. O, bu vəziyyətdə niyə qalmaq istədiyini və niyə köçməyə razı olmadığını düşünür, bununla da oxucuda vətənə bağlılıq və insanın mənəvi dirənişi mövzusunun qabardır. Əsərdəki sosial və siyasi kontekst, bir xalqın köç, yurd itkisi, məcburi səfər və təhlükə qarşısında qalması fonunda fərdi dramı əks etdirir. Hekayədəki şəxsi hadisələr ümumxalq faciəsinin bir parçası kimi təqdim edilir. Mətn oxucunu həm fərdi, həm də kollektiv vicdanla üz-üzə qoyur: getmək doğrudur, ya qalmaq? Qorunmaq doğrudur, ya müqavimət göstərmək? Əfsunun atacağı hansı addım düzgün olardı? Sualı ilə müəllif oxucunu düşündürür.

Zülfü müəllim obrazı əsərdə ağsaqqal, müəllim və mənəvi rəhbər rolunu oynayır, lakin o da birmənalı mövqe sərgiləmir, fikirlərini dolay yollarla bildirir. O, qəhrəmana bəlkə də köçməyin doğru olduğunu hiss etdirir, amma bu fikrini birbaşa demir. Onun “Sabah başına bir iş gəlsə, kimsədən incimə!” kimi sözləri gələcək təhlükəyə işarə edir və Zülfü müəllimin ya məlumatlı olduğunu, ya da ictimai situasiyanın reallıqlarını nəzərə aldığı göstərir.

Zülfü müəllim yalnız müəllimlik fəaliyyəti ilə deyil, eyni zamanda bədii yaradıcılığı ilə də seçilən bir şəxsiyyət idi. O, poeziyaya olan marağını hələ gənc yaşlarından nümayiş etdirmiş, ilk vaxtlar yazdığı şeirlərlə el arasında böyük rəğbət qazanmışdı. Lakin zaman keçdikcə, cəmiyyətin ictimai-siyasi tələbləri dəyişdi və bu dəyişiklik Zülfü müəllimin yaradıcılığına da təsirsiz ötüşmədi. Onun poeziyasında qəfil, lakin zəruri və təbii bir dönüş baş verdi. Əvvəllər məhəbbət və səmimi duyğularla dolu olan şeirlərin yerini mərdlik, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik və mübarizə ruhunu tərənnüm edən əsərlər tutdu. Artıq onun qələmindən çıxan misralar sadəcə hissləri ifadə etmir, həm də xalqın azadlıq və müstəqillik arzusunu dilləndirirdi. Bu yeni poetik istiqamət, dövrün çağırışına cavab olaraq ictimaiyyətdə böyük əks-səda doğurdu və hər kəs tərəfindən alqışla qarşılandı.

Zülfü müəllim hələ yeniyetməlik illərindən başlayaraq, alovlu çıxışlar etməyi, insanlara təsir göstərməyi sevərdi. Onun natiqlik və bədii qiraət bacarığı istər məktəb auditoriyalarında, istərsə də ictimai tədbirlərdə xüsusi təqdirəlayiq idi. O, şeirlərində və çıxışlarında düşməne qarşı nifrət hissini, vətənə olan məhəbbəti aşılayır, bu yolla gənclərdə döyüş ruhunu, əzm və qətiyyət hissini gücləndirirdi. Zülfü müəllim bu fəaliyyəti təkcə sənət işi deyil, həm də mənəvi bir vətəndaşlıq borcu kimi qəbul edirdi.

Zülfü müəllim, həyatın ən ağır və sarsıdıcı məqamlarında belə sükunətini qoruyan, danışanda isə sanki zamanın öz dililə danışan adamlardan idi. Bir böyük kimi onun Əfsuna verdiyi əsas məsləhət – keçmişin dağıntıları içində boğulmaq əvəzinə, yeni bir həyat qurmaq, gələcəyə doğru baxmaq idi.

Onun fikrincə, artıq baş verənləri dəyişmək mümkün deyildi və insan, bütün ağrılara rəğmən, yaşamağa davam etməli, ruhunun sınımasına imkan verməməli idi.

Zülfü müəllimin bu məqsədlə uyğun gördüyü insan – Dağbasar kəndində vaxtilə sayılıb-seçilən, mərdliyi ilə əfsanəyə çevrilmiş Sabutay müəllimin qızı Mehri idi. Mehri təkcə soyadı və nəsil-nəcəbəti ilə yox, həm də yaşadıqlarına rəğmən özündə daşıdığı mətanət və səssiz dirənişi ilə seçilirdi.

Lakin faciə artıq yaşanmışdı. Zülfü müəllimin də qeyd etdiyi kimi, Mehri ailəsinin tək sağ qalan üzvü idi. Dağbasar kəndi – bir zamanlar səs-küy, toy-bayramla yaşayan yurd daha xəritədən silinmişdi. Düşmənlər kəndə qəfil hücum çəkmiş, silahsız və müdafiəsiz əhalini divara düzüb bir-bir güllələmişdilər. Sanki insan yox, ot biçir kimi on səkkiz nəfərlik bir ailəni dəryazla biçmişdilər. Bu qətləmin dəhşətləri, uzun müddət sirr kimi qalsa da, yaz gəlib qarlar əriyəndə, donmuş torpaq meyitləri üzə çıxardıqda üzə çıxmışdı. O vaxta qədər kənd camaatının çoxu onların əsir düşdüyünü düşünürdü. Yalnız Mehri dəhşətli gündə təsadüfən xalasıgilə getdiyi üçün sağ qalmışdı. Onun həyatda qalması təsadüf deyildi əslində; bu, sanki taleyin ona bir missiya, bir davam öhdəliyi verməsi idi. Elə Zülfü müəllim də bu səbəbdən Mehri ilə Əfsunun yolunun kəsişməsini arzulayırdı. Biri keçmişin ağrısını, digəri gələcəyin ümidi ola bilərdi.

Bütün kənd danışdı ki, bu qızı – Mehri adlı o işıqlı, saf məxluqu Allah Zülfü müəllimə onun illərlə etdiyi xeyirxahlıqların mükafatı olaraq yetirib. El-obanın dilində, könlündə Zülfü müəllimin adı bir əfsanə kimi dolaşırdı. Hamı yaxşı bilirdi ki, bu adamın taleyi yaxşı olmayıb. Oğlu Elturanı müharibə əlindən aldıqdan sonra həyat bir anlıq onun üçün dayanmışdı. Amma Zülfü müəllim sınımadı, çöküb qalmadı. Öz içində elə bir güc tapdı ki, elin-obanın çaşqın baxışları altında yiyəsiz, başsız qalan o körpəyə – Mehriyə sahib çıxdı. Tanımadığı, yad adamlardan ümid gözləmədən, təkbəşinə, özü kimi təmiz niyyətlərlə yüklənmiş bir insanın vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirdi. Bu hadisə kəndlilərə bir daha göstərdi ki, dünya tamamilə müxənnət və nakəslərlə dolu deyil. Yəni insanlıq hələ də yaşayır, yaşamaqdadır. Sadəcə, ona inanmaq, onu görmək və qorumaq lazımdır.

Əfsunun yaddaşında Mehri ilə bağlı söhbətlər zamanı bir səhnə canlandı. Bir neçə il əvvəl onların evinə baş çəkəndə qapıda yazılmış bir cümlə onun diqqətini çəkmişdi: “Haqqı həyatınız bahasına da olsa, müdafiə edin” (Əlabbas, 2010, s.47). Bu sözlər Həzrət Əlinin kəlamı idi. Sabutay müəllim yalnız məktəbdə dərs demirdi, o, sözlə, əməli ilə, davranışı ilə, qapısına yazdığı hikmətli cümlələrlə də insanlara həyat dərsi keçirdi. O, sözlərlə həyat arasında körpü salan, mənəviyyətlə cəmiyyət arasında balans yaradan müdrik bir şəxsiyyət idi.

Əfsunun yaddaşında ilişib qalan digər cümlə isə müharibə illərində meşədə yerləşən, düşməndən xilas etməyə getdikləri bir evin qapısında yazılmışdı: “Uduzmaq məğlubiyyət deyil, məğlubiyyət təslim olmaqdır” (Əlabbas, 2010, s.50). Əsərdə bu cümlənin müəllifi qeyd edilmir, yəqin edirik ki, bu cümlənin müəllifi yazıçı elə özüdür. Cümlənin özü onun kimliyindən xəbər verirdi – bu, savaş meydanının fəlsəfəsini bilən bir insanın səsi idi. Elə bil ki, bu cümlə evin divarından deyil, birbaşa insanın ruhuna səslənirdi. O evdə Əfsunu qarşılayan ağsaqqalın üzündəki qəm-kədər, səsindəki titrək həsrət hər şeyi izah edirdi. Onun oğlu və gəlini ermənilər tərəfindən amansızlıqla qətlə yetirilmişdi. Ağsaqqal dönə-dönə sual verirdi: “Niyə köməyə gələn yoxdu? Qızılqaya siyahıdan çıxarılıb?” Bu sözlər sadəcə bir kənd sakininin narahatlığı deyil, tərk edilmişliyin, sahibsizliyin fəryadı idi.

Əfsun vəziyyətin ağırlığını anlayaraq, onu sakitləşdirməyə çalışır, bildirirdi ki, bir neçə günə Dəmirtəpə, Qırxbulaq da daxil olmaqla, ətraf kəndlər də düşmənin hədəfinə çevriləcək və kəndlərin daşı daş üstə qalmayacaq. O, ağsaqqala təklif etdi ki, ayağı yer tutan nə qədər adam varsa, onları kənddən çıxarmağa kömək etsinlər. Hərə öz payına düşəni etsin, çünki bu torpaqlar yalnız silahla deyil, həm də insanlıqla qorunmalı idi. Ərzaq gətirmək adı ilə onlar kəndi tərk edəndə ağsaqqal onlara gənc on iki nəfər qoşdu. Onlar kəndi tərk edəndə Əfsun bir anlıq dönüb eyvanda, məhəccərə söykənmiş qocanı gördü. O qoca, kəndin bir-birinə dəymiş, səssiz, kədərli həyətlərinə arxasını çevirə

bilməyən, bir zamanlar buralarda övlad böyüdüb, ev tikmiş insanların rəmzi idi. Onun gözləri Əfsunun içini yandırdı, o, sanki bu qocalmış, əliəsalı, xəstə bədənin içində səssizcə axan göz yaşlarını gördü. Bu yaşlar yeraltı sular kimi, səssiz və dərin idi. Əfsuna elə gəldi ki, qoca, bəlkə də, Qızılqayada baş verəcək faciəni qabaqcadan bilən, amma onu durdura bilməyən yeganə şəxs idi. O, bilirdi ki, bir gündən sonra nə bu kənd, nə bu evlər, nə də bu baxışlar qalacaq... Amma susurdu, çünki bəzən həqiqətlər sözlə yox, baxışla deyilir.

Əfsunla Zülfü müəllim arasında yaranan münasibət artıq sırf müəllim-şagird münasibətindən çıxaraq, daha dərin, qarşılıqlı anlayışa əsaslanan bir dostluğa çevrilmişdi. Əfsun üçün Zülfü müəllim sadəcə bilik verən deyil, eyni zamanda həyat yollarında işıq tutan bir yolgöstərən idi. Əfsun düşünürdü ki, sevdiyi, bağlandığı heç kəs yoxdur, ona görə də müəllimin məsləhətinə qulaq asmaqda pis bir şey yoxdur. Lakin bu fikirlə razılaşdığı anda bir anlıq doğma evlərinin dağılmış, əvvəlki ocağın izlərinin belə qalmadığı acı realıq gözlərinin önündə canlandı. Onu ən çox düşündürən məsələ isə bacısının əsirlikdən azad olunması xəbəri toy zamanı gəlsə, o zaman necə davranacağı idi. Bacısının gözlərinin içinə necə baxacaqdı? Vəcdanı buna rahatlıq verəcəkdimi?

Bu düşüncələr içində ikən Zülfü müəllimin “Mən sənə yerinə olsaydım, gedərdim buralardan, heç olmasa bir müddət. Bakı çoxlarına analıq eləyib. Sənə də isti qucaq açar. Yaxşı tanıyıram onu mən. Bu gedişlə bir azdan Azərbaycan yalnız Bakıdan ibarət olacaq” (Əlabbas, 2010, s.53) – deyə başlayan fikirləri onu sarsıtdı. Müəllim təcrübəsindən doğan bu sözlər onun sadəcə şəxsi rəyini deyil, həm də ictimai gedişatı ehtiva edirdi. Bakı artıq bir çox insan üçün sığınacaq yerinə çevrilmişdi, müəllim deyirdi ki, bu tempdə gedərsə, Azərbaycan sadəcə Bakıya çevriləcək. O, real vəziyyəti dərk edən və artıq ümidlərini itirmiş bir ziyalının səmimi etiraflarını dilə gətirirdi: “Mən daha heç nə gözləmirəm. İnanma ki, innən belə yaxşı nəşə olsun. Əksinə, gördüyün kimi, getdikcə daha da ağırlaşır” (Əlabbas, 2010, s.53). Onun sözlərindən bəlli olurdu ki, xalqın içindən çıxan, həqiqəti dilə gətirən insanlar müxtəlif yollarla susdurulur: qorxu, şantaj, pul və s. Zülfü müəllim deyirdi ki, sənə kimi barışmazların taleyi isə ya cismən məhv olmaq, ya da faciəli sonluqdur. Vətən sevgisi ilə yaşayanlar gələcəkdə barmaqla göstərilən, nadir nümunələrə çevriləcəklər.

Zülfü müəllimin Yaponiyadan gətirdiyi misal da əhəmiyyətli idi. “Yaponiya dəmir filizi sarıdan yer üzünün, bəlkə də, ən qıt ölkəsidir. Amma maşın və texnika avadanlıqları istehlakçısı kimi bu dəqiqə bütün dünyaya meydan oxuyur. Nəyin hesabına? Yalnız zəka sahiblərinin” (Əlabbas, 2010, s.54). O, vurğulayırdı ki, təbii resurslara sahib olmaqla deyil, zəka, elm, texnologiya ilə güclü olmaq mümkündür. Yaponiyanın uğurunun səbəbi də elə bu idi. Azərbaycanda isə ziyalıların bir çoxu ölkədən köçmək məcburiyyətində qalmışdı. Daxildə isə mövcud ziyalı təbəqə aclıqla sınağa çəkiliirdi. Bu da müəllimin fikrincə, mənəviyyatsızlığın, milli faciənin bariz nümunəsi idi. Təhsil və informasiya vasitələrinin səviyyəsi də müəllimi narahat edən məsələlərdən idi – vətənpərvərlik ruhunda verilişlər yox dərəcəsində idi. O, əvvəllər Əfsunu “innən belə bir nəfər gedib bu vətən uğrunda vuruşmaz” dediyinə görə qınamışdı, lakin indi bu düşüncənin nə qədər doğru olduğunu qəbul edirdi. Vətənin işğalı sadəcə fiziki ərazilərin yox, insanların mənəvi azadlıqlarının əllərindən alınması ilə başlanırdı.

Əfsun isə bu reallıqlar qarşısında iki fərqli seçimlə üz-üzə idi. Maraqlıdır ki, tam fərqli dünyagörüşünə malik insanlar belə ona eyni təklifi edirdilər: “Getmək”. Biri tamamilə uzaqlaşmaq, əbədi ayrılmaq üçün, digəri isə təhlükədən müvəqqəti xilas olmaq naminə. Amma hər iki halda nəticə eyni idi, doğma yurdu tərk etmək. Lakin Əfsun bu təkliflərlə razılaşmadı. O, qəti qərarını verdi: bacısını əsirlikdən qurtarmaq üçün hətta bacısı ilə yer dəyişməyə də hazır idi. Vətəninə tərk etməyi yalnız bir halda qəbul edə bilirdi ki, o da bacısı ilə bağlı bütün ümidlər tamamilə puç olduqda. Bu isə onun vətənə, ailəyə və mənəvi dəyərlərə nə qədər sadıq biri olduğunu göstərirdi.

Əfsun öz qərarından dönməyərək, şərq qovuşar-qovuşmaz kənddə bir kimsəyə xəbər vermədən yola çıxdı. O, arxaya baxmadı, çünki artıq nə fikrini dəyişəcək bir söhbət, nə də qəlbində tərəddüdə yer qoyacaq bir söz vardı. Bu səfər təkcə fiziki bir yol deyildi, bu, həm də onun ruhunun, vəcdanının,

mənəviyyatının yolçuluğu idi. Uza çatmağı, düşmənin bağına doğru irəliləməyi o, həyəcan və qərribə bir təlaşla gözləyirdi. Qəlbində alovlanan hisslər bir-birinə qarışmışdı, bacısına duyduğu sonsuz həsrət, onu xilas etmək arzusu və eyni zamanda illərlə içində dərinləşmiş qisas hissi. O bilirdi ki, bu yolun sonunda nə gözlədiyini söyləmək çətindir, ya ölüm, ya da azadlıq.

Əfsun hiss edirdi ki, bu addımı nə Zülfü müəllim, nə kənddəki başqaları, nə də ümumiyyətlə, bu hadisədən xəbər tutan kimsə anlayacaq. Onlar onu düşünmədən hərəkət etmiş hesab edəcək, bəlkə də qınayacaqdılar. Amma Əfsun üçün bu qınaqların artıq bir əhəmiyyəti qalmamışdı. O, qəlbinin səsinə dinləyirdi və o səs onu bacısına aparırdı. Əfruz onun üçün təkə bir bacı deyildi, həm də qırılmış, tapdanmış uşaqlığının, ailəsinin, həyatının simvolu idi.

O, düşündü ki, ola bilsin, hədəfə çatmadan yolda düşmən gülləsinə tuş gələcək. Amma bu fikir onu qorxutmurdu. Əsas məsələ, onun ruhunun rahatlığı idi. Əsas məsələ, bacısına çatmasa da, ona nə vaxtsa bu xəbərin yetişməsi idi: qardaşın canını təhlükəyə ataraq sənə dalınca gəldi, qorxmada düşmənin üzərinə getdi. Bütün bu risklərə baxmayaraq, Əfsun üçün əsas məsələ bir insan, bir qardaş, bir azərbaycanlı kimi vicdan borcunu yerinə yetirmək idi.

Yol gedərkən Əfsunun zehninə müxtəlif xatirələr dolurdu. Bir zamanlar bu yollardan yoldaşları ilə futbol yarışlarına gedib-gəldiyi günləri xatırladı. Həmin illərdə uşaqkən hər şey daha sadə və daha mənalı görünürdü. Həmin yarışlarda dəfələrlə qalib gəlmişdilər, amma 1986-cı ilin mayında baş tutan bir yarışda məğlub olmuşdular. Bu məğlubiyyət onların yaddaşında silinməz iz qoymuşdu, çünki bu, onların son oyunu oldu. O zaman Qaraqovağa qayıdarkən kənd camaatı onları pis qarşılamışdı, çünki uduzmağı onlara yaraşdırmırdılar.

İndi isə Əfsun həmin uduzmanın, xalqın məyusluğunun əsl mənasını anlayırdı. O zamanlar onun atası, müdrik və vətənpərvər insan olan Qüdsi müəllim onlara demişdi: “– O yerdə ki, millət adından çıxış eləyirsiniz, bütün şəxsi hissləri bir tərəfə qoyun və bilin ki, hər şeydən uca bir ad var: milli şərəf və heysiyyət” (Əlabbas, 2010, s.70). Əfsun bu sözləri o qədər dərinləndirən mənimsəmişdi ki, indi bu ölüm-dirim məqamında belə, bu sözlər ona güc verirdi. Bu yol təkə bacısına aparən bir yol deyildi, bu yol onun milli şərəfini və şəxsi ləyaqətini qorumaq yoluydu. Düşmən tərəfindən başına pul qoyulmuş bir əsgərin bu şəkildə ələ keçməsi heç də sadəcə fərdi bir məsələ deyildi – bu, bütöv bir xalqın ləyaqətinə yönəlmiş bir təhqir ola bilərdi.

Bu ağır düşüncələr içində Əfsun yenidən atasının dediyi başqa bir fikri də xatırladı: “Baxaq görək axıra qədər belə gedə biləcəksən, ya yox? Bilmək olmur həyatın işlərini. Bir də baxırsan, ən sədaqətli və inanılmış adamlar da ən gərgin məqamda etibarını itirdi” (Əlabbas, 2010, s.75). Bu sözlər ona güc verirdi. Əfsun anlayırdı ki, bu yol onun sınaq anıdır. Həyat onu, atasının da dediyi kimi, ən gərgin məqamda sınağa çəkir. Bu zaman əsl xarakter, əsl vətənpərvərlik, əsl insanlıq ortaya çıxır. Əfsun isə geri çəkilmədi. Hətta fiziki gücü tükənsə də, iradəsi sarsılmırdı. Atasının ruhu, dediyi sözlər, keçmişin xatirələri, bacısına olan həsrət – bunların hamısı onu bir ordu kimi arxadan itələyir, yoluna davam etməyə vadar edirdi. Əfsun təmkinlə, lakin qətiyyətlə addımlayırdı. O artıq təkə bir qardaş, bir əsgər deyil, həm də bir ideya daşıyıcısı idi – milli heysiyyətin, vətən sevgisinin və insan vicdanının təəcəssümü idi. O, dilə gətirə bilmədiklərini məktubda yazmış, ürəyindən keçənləri isə qardaşı İmdada demişdi: “Nə qədər qeyrətsiz olmalısən ki, bu cür vəziyyətdə yaşaya biləsən?” (Əlabbas, 2010, s.85). Bu sözləri o hər gün təkrarlayır, qardaşından eyni cavabı alırdı: “– Tək bizimmi, özünü belə üzürsən?” (Əlabbas, 2010, s.86). Qardaşı dediyi sözlərlə öz qorxaqlığını büruzə verirdi. Əfsun qardaşına onu başa salmağa çalışırdı ki, elə ən pisi də odur ki, tək deyilik. Hamı oturub, normal vəziyyət kimi qəbul edir olanları. Əfsun heç kimə, hətta doğma qardaşına da başa sala bilmirdi ki, bacısı Əfruzun onu gözlədiyini, kömək umduğunu necə hiss edir. Yazdığı məktub da keçirdiyi hissləri ifadə etməyə çalışmış, baş verənlərlə barışa bilmədiyini, sadəcə qəhrəmanlıq olsun deyə bu addımı atmadığını, bu addımla arxa-dayaq olan tapılsa, təpərli oğulları yığıb, vətəni yalın əllə də azad etmək qüdrətinin olmasını sübut etməyə çalışırdı. Məktubun sonu belə bitir: “Əgər meyitimi ala bilsəniz, yeganə iltimasım var. Məni kəfənə yox, bayrağa büküb basdırır, vətən bayrağına! Mənasını nədanlar

anlamasa da, olar” (Əlabbas, 2010, s.85). Yazıçının Əfsun obrazının simasında canlandığı Natiq Qasimovun da müharibə zamanı düşmən üçün bayraqla getdiyinin şahidi oluruq. Təslim olan zaman belə əlində bayraqla onların qarşısına çıxır (Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2019). Natiq Qasimovun atası Səlim kişinin dediklərindən belə məlum olur ki, “Xocalı faciəsindən bir neçə gün sonra evdə tapdığımız məktubdan məlum oldu ki, Natiq Yaqub Rzayevin “Qarabağ şahinləri” dəstəsində vuruşmağa gedib. Evə göndərdiyi məktublarda yazırdı ki, Qarabağda xalqımızın qırıldığı, ana-bacılarımızın namusunun tapdandığı bir vaxtda mən evdə rahat otura bilmərəm” (Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2019).

Tədqiqatçıların dediklərinə görə, Natiq Qasimov üzərində bayrağımız sancılmış Alban kilsəsində beş gün ac-susuz qalmışdı. Düşməne qarşı mübarizəsini davam etdirmiş, sonda isə əsirləri qurtarmaq üçün təslim olmuşdu. Əsirlikdən azad olmuş, Xocalıda məktəb direktoru işləmiş Cəfər Cəfərov onu son görən insan olmuşdu, o qeyd edir ki, “14 mart 1992-ci ildə 21 nəfər əsiri, o cümlədən məni Ağdam yaxınlığındakı qəbirstanlıqda dəyişdilər” (Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2019). Bir daha onu görən olmayıb. Natiq Qasimov Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 iyun 2024-cü il tarixli 175 sayılı Sərəncamı ilə ölümündən sonra “Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı” adına layiq görülmüşdür (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2024). Romanın baş obrazı olan Əfsun isə yaşarkən uğurlu “kilsə əməliyyatı”ndan sonra Milli Qəhrəman adı almışdır.

Əsərin davamında biz Əfsun, düşmən tərəfə necə çətinliklə keçdiyinin şahidi oluruq. Günlərlə ac-susuz qalan Əfsun öz amalından dönmür, daha da irəliləmək üçün fürsət axtarırdı. Bu yolda qarşılaşdığı tanış insanlardan biri də yarışlar zamanı tanıdığı idman müəllimi Arşak idi. Əfsun ondan istifadə etmək üçün həyat yoldaşının əsir götürüldüyünü və ona kömək etmək üçün pul verməsini bildirdi. Arşak dönə-dönə qeyd edirdi ki, “Bu gün Uzda da Azərbaycanın çörəyini yeyirəm mən” (Əlabbas, 2010, s.100). Bu etiraf, zahirdə səmimi görünə biləcək bir cümlə kimi dəyərləndirilsə də, əslində, uzun illər boyunca Azərbaycanın himayəsində yaşamış, onun çörəyini yeyib, suyunu içmiş, torpağında böyümüş bəzi ermənilərin iç üzünü ortaya qoyur. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, Azərbaycanın nemətləri ilə dolanıb, onun qonaqpərvərliyindən, səxavətindən bəhrələnən mənfur ermənilər nəinki bu dövlətə minnətdar olmayıblar, əksinə, fürsət düşən kimi ona arxa çevirərək, xəyanət etməyə hazır olublar.

Arşakın sözləri, əslində, ikili mənaya malikdir. Bir tərəfdən, o, Azərbaycanın verdiyi ruzi ilə dolandığını etiraf edir, digər tərəfdən isə bu dolanışığın arxasında gizlənən nankorluğun və ikiüzlülüynün signalını verir. Əsər boyu bu cür hallarla qarşılaşırıq: torpağında yaşayıb, eyni havanı udan, eyni bazardan alış-veriş edən, eyni məktəbdə oxuyan ermənilər, bir gün düşmən sifəti ilə geri qayıdaraq, dinc insanlara qarşı cinayətlər törədirlər.

Bu məqamda müəllifin oxucuya çatdırmaq istədiyi əsas fikir ondan ibarətdir ki, düşmənlik və nifrət zaman-zaman qidalanır və bəslənir – bəzən sənin süfrəndən yeyən, çayını içən insanlar belə, daxillərində yığılan kin və qərəzlə bir gün sənə tuşlana bilirlər. Azərbaycanın uzun illər boyu nümayiş etdirdiyi humanizm, dözümlülük, multikultural dəyərlərə sədaqət təəssüf ki, bəzi hallarda yanlış ünvanlara sərf edilmiş olub.

Arşak kimi obrazların varlığı, bu qəbildən olan düşmənlərin necə ikiüzlü şəkildə hərəkət etdiyini göstərir. Bu, təkcə fərdi bir nankorluq deyil, bütöv bir toplumun içindəki illərlə gizlənmiş xəyanətin simvoludur. Azərbaycanın çörəyini yeyib, suyunu içib, sonra isə silaha sarılıb ona tuşlananlar, sadəcə fiziki yox, mənəvi bir xəyanətin də müəllifləri olmuşlar.

Yazıçı Arşak obrazını günahsız olaraq təqdim edir ki, onun oğlu Raffi də xalqımıza qarşı silahlanmadığı üçün öldürülmüşdü. O özlüyündə yaxşı adam olsa da, Qaraqovaq camaatı üçün düşmənin ümumiləşdirilmiş obrazı idi. Əfsun onu əsir kimi kəndə gətirəndə insanlar onu öldürmək üçün çox cəhd etsələr də, istədiklərinə nail ola bilmədilər. Çünki Əfsun onu bacısı Əfruz ilə dəyişmək üçün əsir götürmüşdü. Bütün yol boyu Əfsun bəzi məqamlarda ona yazığı gəlir, bütün olanları ona

aşkar demək istəyirdi. Lakin sonra başa düşürdü ki, bacısını qurtarmaq üçün tək fürsətini əldən verə bilməz.

Əsgərlər kəndə gəldikləri zaman təkcə Arşakı deyil, Əfsunu da əli qandallı halda apardılar. Bu səhnə kənd əhalisi üçün təkcə bir haqsızlığın deyil, həm də bir inamın sarsılmasının göstəricisi idi. Çünki o illərlə azadlıq, haqq və ədalət uğrunda mübarizə aparan, bacısı üçün ölümə gedən, düşmənin içinə təkbaşına daxil olub ləyaqətlə geri dönmən həmin Əfsun indi Arşakla eyni sırada, əlləri bağlı şəkildə aparılırdı. Halbuki o, kəndin gözü idi, ümidi idi, mübarizənin və qürurun simvoluna çevrilmişdi. Kənd camaatı onu “Canlı əfsanə” adlandırırdı, çünki onun etdikləri adi bir insanın edə biləcəyi işlər deyildi.

Kəndlilər bu ədalətsizliyə dözə bilmirdi. Onlar etiraz etdilər, ayağa qalxdılar, səslərini ucaltdılar. Lakin bütün bu etirazlara baxmayaraq, Əfsunu qəhrəmanlığına, keçdiyi çətin və fədakar yola rəğmən təcridxanaya göndərdilər. Sanki cəmiyyət bir daha öz qəhrəmanına sahib çıxma bilməmiş, sistemi yönəldənlər isə onu susdurmaq üçün bu yola əl atmışdılar. Amma bu haqsızlıq uzun sürmədi. Təxminən yarım il sonra Əfsun azadlığa buraxıldı. Lakin azadlıq onun üçün nə əvvəlki kimi sevinc, nə də rahatlıq mənbəyi idi. Çünki o, azadlığa çıxdığı ilk gün ömür boyu bel bağladığı, arxa-dayağı bildiyi qardaşı İmdadla bağlı ağır bir xəbər aldı. Bu xəbər Əfsunun içindəki bütün qalan dirənişi bir anlıq çökdürdü. O, eşitdiklərinə inana bilmirdi. Zülfü müəllim hər nə qədər vəziyyəti yumşaltmağa çalışsa da, hər sözü ilə gerçəyin ağrısını bir az da artırır. O deyirdi ki, İmdadın vəziyyəti göründüyü qədər pis deyil. Lakin Əfsun hər şeyin fərqi idi, bir şeylər çox pis idi və bu xəbəri ona yumşaq şəkildə deməyə çalışmaq sadəcə onun ağrısını uzadırdı.

Hadisələrin axarı ilə Əfsuna sonradan məlum oldu ki, onun həbsi İmdadda dərin bir qəzəb və eyni zamanda üsyan hissi doğurmuşdu. Ədalətin səsinə çatdırmaq üçün İmdad boş dayanmayıb, Bakıdan jurnalistləri Qaraqovağa gətirmişdi. O, yalnız bir qardaş davası aparmırdı. Zülfü müəllimin də qeyd etdiyi kimi: “İndi də o fikirdəyəm ki, İmdad sadəcə qardaş davası döymürdü, o çıxış qeyrət və namus üçün oxunan bir ağı idi” (Əlabbas, 2010, s.147). Bu çıxış, bir insanın, bir vətəndaşın, bir qardaşın vicdan fəryadı idi. O susmaq istəməmişdi, haqsızlığa baş əyməmişdi, qardaşına edilən zülmə, qəhrəmanlığa qarşı edilən qarayaxmaya qarşı dirənmişdi. Ancaq bu dirənişin nəticəsi çox ağır olmuşdu. İmdadın başına nə gəldiyi tam məlum deyildi. Bəziləri deyirdi ki, ona iynə vurublar, başqaları isə deyirdi ki, döyə-döyə dəli ediblər. Söz-söhbət çox idi, amma bir həqiqət vardı: İmdad indi dəlixanada idi. Bu fakt Əfsunun içini dağlayırdı. Uşaqlığının, ailəsinin, kökünün bir parçası olan qardaş indi orada, kim bilir hansı vəziyyətdə yaşayırdı. Onun qardaşına nə olduğu ilə bağlı birbaşa məlumatı yox idi. Amma bu bilməmək, bu qeyri-müəyyənlik daha çox ağrı doğururdu. Əfsun öz azadlığına sevinə bilmirdi. Qardaşının ah-naləsi, ona edilən işgəncə və haqqı tapdanan insanın taleyi, onun azadlığını ağır bir yükə çevirmişdi.

Əfsun qardaşının başına gətirilən faciəni bildikdən sonra onun yanına daha çox olmaq məqsədilə şəhərə getməyə qərar verdi. Bu qərarı verdiyi gün Zülfü müəllim ona yenidən müraciət edərək Bakıya birdəfəlik köçməsinə, orada özünə iş tapıb yeni bir həyat qurmasını tövsiyə etdi. Əfsun onunla razılaşıaraq Bakıya getsə də, çox keçmədən doğma kəndinə geri döndü. Lakin bu dəfə qayıdışı başqa bir faciə ilə müşayiət olundu. Əfsunu keçmiş prokuror Əfqan müəllimi öldürməkdə günahlandırıdılar. O, kəndə əli qandallı vəziyyətdə gətiriləndə bütün kənd əhli heyrət içində idi. Hamı çaşqınlıqla soruşurdu ki, necə olur, vətən uğrunda həyatını təhlükəyə atan, əsl igidlik nümunəsi göstərən bir insan bu qədər alçaldıla və təhqir oluna bilər? Məhz vaxtilə prokurora dediyi “Qayıdıb səni öldürməsəm, dədəmin oğlu deyiləm” (Əlabbas, 2010, s.165) cümləsi indi onun əleyhinə dəlil kimi istifadə olunurdu. Lakin Əfsun inamla, dönmədən bu işdə əlinin olmadığını, heç bir günahının bulunmadığını deyirdi. Bir ay həbsdə saxlanıldıqdan sonra ona qarşı irəli sürülən ittihamların əsassız olduğu sübuta yetirildi və o, azadlığa buraxıldı.

Azadlığa çıxdıqdan sonra Əfsunla Zülfü müəllimin arasında baş tutan söhbətdən məlum olur ki, onu gizli şəkildə əməkdaşlığa cəlb etmək istəyiblər. Səbəb isə Zülfü müəllimi ifşa etmək idi.

Məlum olmuşdu ki, vaxtilə İmdadın kəndə jurnalistləri gətirməsi təsadüfi olmayıb. Bu işdə əsas rolu Zülfü müəllim oynayıb. Çünki kəndin ağsaqqalı, yol göstərəni, cəmiyyətin inandığı simalardan biri idi. Zülfü müəllim Əfsundan rica etdi ki, onlarla əməkdaşlıq etsin, razılaşsın və bu məsələlərdə artıq onun adı çəkilməsin. Dedi ki, onsuz da ömrü az qalıb. Amma Əfsunun cavabı onun ürəyini titrətdi: “Mən Qüdsi müəllimin çörəyini yemişəm, Zülfü müəllim! Sizin sınanmış dostunuz Qüdsi Əlibəylinin!” (Əlabbas, 2010, s.178). Bu sözlər Zülfü müəllimi kövrəltdi və Əfsunu bağrına basdı. Çünki o da yaxşı bilirdi ki, Əfsun kimi əqidəli bir insan heç vaxt pula, imkana aldanıb öz doğmasını satmaz.

Bu hadisələrdən sonra Əfsun Mehri ilə evlənmək qərarına gəldi. Bu izdivac illərdir müharibə və sarsıntılar içində yaşayan kənd camaatı üçün bir ümid, bir işıq oldu. Onlar ailə həyatı qurub özlərinə ev tikmək qərarına gəldilər. Lakin bu zaman ciddi problemlər meydana çıxdı. Əfsunla torpaq məsələlərinə cavabdeh olanlar arasında mübahisə yarandı. Zülfü müəllim ona əvvəlcədən demişdi ki, ona torpaq verilməyəcək. Əfsun təəccüblə soruşdu: “Niyə, mən düşmənəm, nəyəm?” Zülfü müəllim isə cavab verdi: “Düşmən olmasan da, dost da deyilsən. Demişəm axı sənə. Sənin şəxsində özlərinin potensial rəqiblərini görənlər var” (Əlabbas, 2010, s.188).

Zülfü müəllimin dedikləri təkcə onun şəxsi fikirləri deyildi, bu, bütövlükdə müharibədən sonrakı cəmiyyətin qəhrəmanlara münasibətini əks etdirirdi. Artıq müharibədə iştirak edənlərə hörmət edilmir, ağılsız kimi yanaşıldı. Məsələn, Rudəki adlı bir igid canını döyüşdə qoymuşdu, amma təqaüd almaq üçün hərbi билетini tapa bilmədiyinə görə hüquqlarını sübut edə bilməmiş, sonunda özünü yandıraraq həyatına son vermişdi. Bu da “qəhrəmanların sonu” idi...

Əfsun torpaq almaq üçün müraciət etdiyi bütün yerlərdə laqeydlik, hətta aşağılama ilə qarşılaşdı. Qarşısına çıxan məmurlar və yerli idarəçilər ona belə deyirdilər: “Ə, gedib orda torpağı satdığınız bəs deyil, indi də gəlib burdakılara yiyə çıxırsınız? Sahibsiz görmüsünüz bu vətəni? Bunun yiyəsi-filanı yoxdu, kim harda istəyir, orda da ev tiksin?” (Əlabbas, 2010, s.189). Əfsun isə onlara haqlı cavab verirdi: “Belə çıxır, alqı-satqıda özlərinin əli olub ki, bu cür faktla danışrlar. Yox, əgər belə deyilsə, başqasına niyə şər atırlar?” (Əlabbas, 2010, s.189). O, bir daha vurğuladı ki, onlar vətən uğrunda döyüşərkən, bu gün torpaq üstə dava edənlər harada idilər?

Əfsun başa düşürdü ki, evi icazəsiz tikəcəyi təqdirdə ya əlavə rüşvət verməli olacaq, ya da evini söküb başına uçuracaqlar. Bütün bu gedişat bir həqiqəti üzə çıxarır: yazıçı romanda əsasən müharibə illərindən çox, ondan sonra baş verən hadisələrə, qəhrəmanların cəmiyyət tərəfindən unudulmasına və hətta təqib olunmasına diqqət çəkmək istəyib. Müəllif göstərmək istəyir ki, müharibə bitəndən sonra belə, igidlər, şəhid ailələri, döyüşçülər rahatlıq, ədalət və rifah əvəzinə laqeydlik, təhqir və haqsızlıqla üzləşiblər. Nəticədə, onların bir çoxu doğma yurd-yuvalarını tərk etməyə məcbur qalıblar.

Tehran Əlişanoğlu qeyd edir ki, “Nədən bu hünərvər, cəsur, inadçı, həqiqətpərəst insan təqib olunmalıymış, onu sıxışdıran sosial Şərin niyyəti-səciyyəsi-mahiyyəti nədir? Bir halda ki roman həmin bu məqamları ehtiva edən epik genişliyə can atmır, bəs onda qəhrəmanın bədii, eyni zamanda mənəvi özünü təsdiqi necə olmalıdır? Təbii ki, bədii təlqin yolu ilə!” (Əlişanoğlu, 2017, s.380). Bu yanaşma “Qaraqovaq çölləri” əsərində Əfsun obrazının təqdimatını və onun faciəsinin təməlinə dayanan ideya-estetik motivləri düzgün şəkildə xarakterizə edir. Müəllif qəhrəmanın mübarizəsinin konkret ideoloji, sosial, ya da siyasi ölçülərlə deyil, daha çox mənəvi mövqeyi, daxili haqqa bağlılığı və ədalətə olan sarsılmaz inamı ilə əsaslandırıldığını göstərir. Əsərdəki sosial zülm, qeyri-insani münasibətlər və sistemə ədalətsizlik fonunda Əfsunun müqaviməti onun bədii və mənəvi özünü təsdiqidir. Bu özünü təsdiq isə oxucuya birbaşa izahlarla yox, simvollar, situasiyalar və obrazlar vasitəsilə, məhz “bədii təlqin yolu ilə” ötürülür.

Əfsunun bu çətin mübarizəsində əsas dayaqlarından biri də Mehri idi. Mehri təkcə həyat yoldaşı deyil, həm də onun sarsılmaz mənəvi dayağı, ruhunun arxasında dayanan qüvvə idi. Çünki o, müharibənin hər üzünü görmüş, cəbhədəki qanlı səhnələrin şahidi olmuş, Əfsunun çəkdiyi ağrıların, çəkdiyi fiziki və mənəvi əzabların canlı şahidi idi. Mehri bilirdi ki, Əfsun təkcə düşməne qarşı deyil,

həm də içimizdəki vicdansızlığa, haqsızlığa, satqınlığa qarşı savaşı. Elə buna görə də Əfsunun bu son döyüşündə də onun yanında olmaqdan başqa bir yolu yox idi. O, susurdu, göz yaşları ilə danışır, həyat yoldaşına baxdıqca bu yükün altında onun necə əzildiyini, amma sınımadığını anlayırdı.

Aylar keçdi. Kənd bir müddət susqunluğa büründü. Bir gün kəndə sarsıdıcı bir xəbər yayıldı: kim isə buldozerlə bələdiyyənin ikimərtəbəli inzibati binasını yerlə-yeksan edir. Qaraqovaq kəndinin camaatı dəstə-dəstə hadisə yerinə axışdı. Hadisə yerinə çatanda isə heyrət içində qaldılar, buldozerin sükani arxasında Əfsun dayanmışdı...

Oxucunun beynində təbii olaraq bir sual yaranır: niyə Əfsun bu qədər zamandan sonra, özü də Mehri ilə birlikdə dünyaya gələcək körpəsinin astanasında, belə radikal bir addıma əl atdı? Niyə o, bu yolu seçdi? Romanı oxuduqca məlum olur ki, bu, qəfil verilmiş bir qərar deyil. Əfsun, ona ev tikməyə icazə verilmədiyi halda, illərlə qazandığı halal zəhməti ilə ev tikmişdi. Lakin bu ev, bir gecədə, heç bir izahat, xəbərdarlıq, hüquqi əsas olmadan dağıdılmışdı. Bu, onun iradəsinə, mübarizliyinə, şəxsiyyətinə vurulan sonuncu və həlledici zərbə olmuşdu. Bu artıq dözümlə aşılacaq bir məqam deyildi. Bu, yalnız torpaq davası deyil, haqqın, ləyaqətin, insanın şəxsiyyətinin təhqiri idi.

Əfsun buldozerlə binanı dağıdarkən, gözlərində illərin yığılmış hirs və kədəri vardı. Əlindəki qumbaranı qorxudan qaçısanların, zamanında onun haqqını yeyənlərin, səssizcə zülmə şərik olanların arxasınca atdıqca qəzəbdən titrəyən səsi ilə deyirdi: “Məni öz vətənimdə, öz elimdə, düşməndən qoruduğum torpaqda da ev tikməyə qoymadınız! Alçaqlar! Cəlladlar! Qaniçənlər! Bu, İmdadın qisası! Bu da, Əfruzun intiqamı! Bu, yerlə yeksan elədiyiniz evimin əvəzi!” (Əlabbas, 2010, s. 200).

Əfsun bilirdi ki, bu son addım onu ölümə üz-üzə qoyacaq. Artıq heç bir çıxış yolu qalmamışdı. Ona görə də, ələ keçəcəyini hiss etdiyi anda, onu əhatəyə alanların qəzəbli baxışları, silahların soyuq ucluqları qarşısında son dəfə hayqırdı: “Tüpürüm sizin mənfur simanıza!” – və silahını öz gicgahına dirəyərək, tətiklə həyatına son qoydu.

Əfsun son nəfəsini Mehriyə sarılmış halda verdi. O, son sözlərini deyərəkən bir xahiş etdi: “Yaramı bağlama... qoy qanım bu torpağa qarışsın” (Əlabbas, 2010, s.201). Bu sözlər bir vətənpərvərin, bir şəhidin, bir haqsızlıq qurbanının son arzusuydu. O, can verdiyi torpağın haqqı uğrunda axıtdığı qanla bir olsun, iz salmaq, bu yurdun yaddaşına əbədi həkk olunmaq istəyirdi.

Kənan Hacı öz məqaləsində qeyd edir ki, “Qaraqovaq çölləri” torpaq uğrunda döyüşmüş və bunun müqabilində zaman-zaman haqsızlıqlarla üzləşmiş, öz doğma kəndində belə özünə yurd-yuva qura bilməyən bir insanın üsyanıdır. “Qaraqovaq çölləri” müharibə nəsrinin şablonlarından kifayət qədər uzaq bir əsərdir, burda döyüşlər təsvir olunmur, qan-qada səhnələri yoxdu, amma ondan da təsirli, ondan da dəhşətli faciələr təsvir olunub. Yazıçı öz qəhrəmanını ağır, mürəkkəb situasiyalarda təsvir edir. Elə bir toplum təsvir olunur ki, burda qəhrəmanların mükafatı təcridxanadı, onlar öz halal haqlarına sahib ola bilmirlər” (Hacı, 2013). Tədqiqat işində araşdırılan əsas məqamlardan biri də müasir Azərbaycan nəsrində müharibədən sonrakı sosial-psixoloji vəziyyətin əks olunmasıdır. Bu kontekstdə Kənan Hacı “Qaraqovaq çölləri” əsəri haqqında yazdığı fikirlər mövzunun mahiyyətini dərindən açıqlayır. Tənqidçi haqlı olaraq vurğulayır ki, bu əsər klassik müharibə nəsrinin şablonlarından uzaqdır. Burada nə cəbhə səhnələri, nə düşmənlə atışma, nə də qəhrəmanın ölüm-dirim mübarizəsi birbaşa təsvir olunur. Əvəzində, müharibədən sağ qayıtmış bir insanın – Əfsunun öz torpağında, öz kəndində qarşılaşdığı haqsızlıqlar və əzablar mərkəzə çəkilir. Kənan Hacı “öz doğma kəndində belə özünə yurd-yuva qura bilməyən bir insanın üsyanı” adlandırdığı bu əsər, əslində, müharibədən sonrakı ədalətsiz sistemin və laqeyd cəmiyyətin bir güzgüsüdür. Müəllifin yaratdığı sosial mühitdə qəhrəmanların mükafatı nə medal, nə orden, nə də təşəkkürdür – onların “mükafatı” ya təcridxana, ya da mənəvi məhvdir. Əsərdəki Əfsun obrazı bu mənada, yalnız fərdi bir faciəni deyil, eyni zamanda yüzlərlə, minlərlə şəhid ailəsinin, qazilərin, itirilmiş nəsillərin dramını da özündə əks etdirir. Bu baxımdan Kənan Hacı qeyd etdiyi kimi, “Qaraqovaq çölləri” sadəcə bir roman deyil – müharibənin bitmədiyini, sadəcə formasını dəyişdiyini, döyüş səngərlərindən çıxıb indi insanların vicdanlarında və hüquq sistemlərində davam etdiyini göstərən bir çağırışdır. Əsər oxucuya

göstərir ki, həqiqi müharibə bəzən evə qayıtdıqdan sonra başlayır – bu dəfə silahla yox, ədalətsizliklə, laqeydliklə, sistemlə mübarizə şəklində.

Onun ölümündən illər keçsə də, kənd camaatı onun mübarizəsini, göstərdiyi iradəni, haqq yolunda sonadək getməsini heç zaman unutmadı. Əfsun artıq bir insan yox, bir simvol idi. O, bütöv bir nəsil üçün sükutun içində çığırın vicdanın səsi idi. Bütün ailəsini itirmiş, cismi qəlpələrlə dolmuş, ruhu saysız zədələr almış bu adamın haqq səsi nə dövrün məmurları, nə də dövlətin qanunsuzluqları tərəfindən susdurula bilməmişdi.

İsayeva Fəxriyyə öz məqaləsində haqlı olaraq qeyd edir ki, “Müharibədən sonra əldə etdiyi travmaların və yaşadığı xəyanətlərin emosional təsiri, bacısını xilas edə bilmədiyi üçün özünü günahlandırması, ümidlərinin tamamilə məhv olması və gələcəkdə heç bir çıxış yolunun qalmadığına əminlik onu uçuruma yuvarladır” (İsayeva, 2025, s.180). Bu fikir əsərin əsas qəhrəmanı Əfsunun psixoloji portretini və onun faciəsinin dərinliyini dolğun şəkildə əks etdirir. Əfsunun yaşadığı daxili ziddiyyətlər, döyüş meydanında qələbə qazandığı halda, sülh dövründə öz ölkəsində məğlub duruma düşməsi, cəmiyyətin və sistemin ona qarşı nümayiş etdirdiyi laqeydlik nəticəsində dərinləşir və onu tamamilə tükəndirir. Bu tükənmişlik isə nəticə etibarilə onun intiharı ilə nəticələnir və yazıçının oxucuya çatdırmaq istədiyi əsas sosial mesajlardan birinə çevrilir.

Kənd camaatının içində bir inanc vardı, dərinlən və qətiyyətlə inanırdılar ki, bu baş verənlər, bu zülmələr və haqsızlıqlardan yuxarıda oturanların xəbəri yoxdu. “Onlar bərk-bərk inanırdılar ki, hər şey tamam başqa cürdü, əsl həqiqət yuxarıda oturanlardan gizlədildiyinə görə, məmləkətdə bu və buna oxşar hadisələr ara-sıra, hələ də baş verməkdədir” (Əlabbas, 2010, s.202).

Yazıçı bu səhnələrlə bir daha oxucunun diqqətini cəmiyyətin ən ağrılı yerinə yönəldir – müharibədən sağ çıxanlar, torpaq və dövlət uğrunda canından keçməyə hazır olanlar sonradan öz doğma yurdunda yad, hətta düşmən kimi qəbul edirlər. Əfsunun hekayəsi təkcə bir insanın faciəsi deyil, bütöv bir nəsilin, bir xalqın ədalət, şəxsiyyət və haqq uğrunda mübarizəsinin güzgüsüdür.

Əfqan müəllimin ölümündə əli olanların həbs olunması xəbəri, eyni gündə Əfruzun azadlığa buraxılması xəbəri ilə birlikdə Qaraqovaq kəndinə çatanda, kənd camaatının içində qəribə bir sükut və eyni zamanda qərarlılıq baş qaldırdı. Bu iki əhəmiyyətli xəbər – biri haqqın gec də olsa yerini tapdığına dair ümid, digəri isə bir zamanlar haqsız yerə təqsirləndirilmiş bir şəxsin reabilitasiyası ilə bağlı idi. Lakin bu xəbərlərin sevincini tam yaşamaq mümkün olmadı, çünki bu xəbərləri eşidənlərin çoxu artıq Əfsunun həyatda olmadığını, bu ədalətli nəticələri görmək imkanından məhrum olduğunu dərk edirdi.

Əfsunun vəfatından sonra Mehrinin durumu da heç də asan deyildi. Hamiləlik dövrünün ağır fiziki və psixoloji yükünə baxmayaraq, onu tez-tez rayona – istintaq orqanlarına çağırırdılar. Onun hər dəfə çağırılması, hər dəfə keçmişin qanlı xatirələrini yenidən canlandırması, onu tədricən içindən sındırırdı. Lakin bu yolda tək deyildi. Zülfü müəllim onunla birlikdə gedir, istintaqdakı məmurlardan bir insanlıq xahişi kimi rica edirdi: “Övlad sahibi olmağa hazırlaşır, onu çox incitməyin...” Lakin Zülfü müəllimin bu sözləri hamı tərəfindən anlayışla qarşılanmadı. Bəziləri bunu istintaqa təzyiq kimi dəyərləndirdi, hətta içlərindən biri acıqlı şəkildə: “Sən yaxşı kişi olsaydın, dırnaqarası qəhrəmana öz qızını verərdin?” (Əlabbas, 2010, s.203) – deyərək ona cavab verdi. Bu sözlər Zülfü müəllimi dərinlən yaraladı. Bu cümlə yalnız bir təhqir deyil, onun vicdanına, keçmişinə, illərlə qoruyub saxladığı mənəvi dəyərlərə atılan çirkli bir kölgə idi. Zülfü müəllim uzun illər kəndin ağsaqqalı, yol göstərən, haqqa, ədalətə sədaqətli bir insan kimi tanınmışdı. Bu sözlər onu həm mənəvi, həm də fiziki cəhətdən sarsıtdı. O xəstələndi və uzun müddət yataqdan qalxa bilmədi. Qəfləti isə dövlət nümayəndələrinə qarşı guya müqavimət göstərmək adı ilə həbs etmişdilər.

Əfruzun azad edilərək kəndə qayıtdığı gün Qaraqovaqda qəribə bir canlanma yaşandı. Onun kəndə qayıdışı sanki illərlə sıxılmış bir havanı bir anlıq yüngülləşdirdi. Əfruzun kəndə gəlməsi ilə bütün kənd camaatı yollara töküldü. Təkcə üç nəfər – Zülfü müəllim, Mehri və həbsdə olan Qəflət bu

qarşılıqda iştirak edə bilmədi. Amma digərləri – böyüklü-kiçikli, yaşlısı-gənci hamısı Əfruzu qarşılıq üçün toplaşmışdı.

Kəndin balaca uşaqları sevinclə qışqıraraq onun üstünə qaçırdılar: “Əfruz xalaa!” – deyərək səslənən uşaq səsləri kəndin hüznü sükutunu pozdu. O gün Qaraqovaq dağları, həmişə uca və əzəmətli görünən dağlar, sanki bir anda qəmli, бүrkülü və kiçik görünürdü. Sanki illərin acısı, haqsızlığın ağırlığı, Əfsunun itkisinin yarası təbiətin özünü də sarsıtmışdı.

Həmin gün kəndin havası dəyişmişdi. Qaraqovağın ucsuz-bucaqsız dağları, yolları, evləri və insanları bu dönüşün bir başlanğıc, amma eyni zamanda bir son olduğunu hiss edirdi. Bu sadəcə bir insanın kəndə qayıdışı deyildi – bu, illərlə susdurulmuş həqiqətlərin, gizlədilmiş ədalətin, itirilmiş haqların səssiz etirafı idi. Əfsun artıq həyatda yox idi, amma onun haqq mübarizəsi, zəhməti və adı insanların qəlbində yaşayırdı. Əfrazun qayıdışı isə bu mübarizənin hələ tam bitmədiyinin, davam edəcəyinin sakit bir işarəsi idi.

İllər ötsə də, bu şərq hələ də dillərdə idi:

*Daha oğulların dönəsi deyil,
Sərrafın, arifin dinəsi deyil,
Daha igidlərin binəsi deyil
Qədim əlyazıdan varaq –
Qaraqovaq!...*

*Şeytana-şümürə qalan qalasan,
Sən elə tarixdə qalan qalasan.
İmarət, kəşanə, saray, qala sən
Atam-anam yatan torpaq –
Qaraqovaq!... (Əlabbas, 2010, s.202).*

Nəticə / Conclusion

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, “Qaraqovaq çölləri” romanı təkcə müharibə mövzusunun əhatə etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda müharibədən sonrakı sosial, mənəvi və psixoloji faciələri, qəhrəmanların toplum və sistem tərəfindən necə təcrid olunulduğunu, hətta təqib edildiyini çox təsirli şəkildə ortaya qoyur. Əsərin baş qəhrəmanı Əfsunun timsalında yazıçı həm döyüşdə göstərilən qəhrəmanlıq nümunəsini, həm də sonradan bu qəhrəmanlığa qarşı yönələn laqeydliyi, haqsızlığı və ictimai qınağı dərinliklə əks etdirir. Əfsunun yaşadığı çətinliklər, azadlıq uğrunda apardığı mübarizə, bacısı və qardaşına olan sadıqlığı, sonda isə öz dövlətində yadlaşdırılaraq təhqir və zorakılığa məruz qalması bir fərdin deyil, bütöv bir xalqın travmasının göstəricisidir.

Əsərdə təsvir olunan Arşak obrazı, erməni-müsəlman münasibətlərindəki ikiüzlülüyn və illərlə gizlədilmiş düşmənçiliyin simvoludur. Zülfü müəllim, Mehri və İmdad kimi obrazlar isə Əfsunun mənəvi dayaqları, onun haqq mübarizəsində yalnız olmadığını göstərən simvollar kimi təqdim olunur. Əsərin sonunda Əfsunun özünə qəsd etməsi isə artıq dözümlə bitdiyi, haqqın tapdandığı bir məqamın ifadəsidir. Onun bu hərəkəti sadəcə fərdi reaksiya deyil, həm də cəmiyyətin ədalətsizliyinə qarşı səssiz bir hayqırışıdır.

Bütün bu məqamlar göstərir ki, müəllifin məqsədi yalnız qəhrəmanlıq hekayəsi yazmaq deyil, həm də müharibədən sonrakı dövrə, dövlət və cəmiyyət münasibətlərinə, insan talelərinə diqqət çəkmək, oxucuda vicdani narahatlıq yaratmaq və tarix qarşısında cavabdehlik hissini oyatmaqdır. Əsər, ədəbiyyatın yaddaş formalaşdırmaq funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, eyni zamanda sosial ədalətin bərpası üçün ictimai düşüncəyə güclü bir çağırış rolunu da oynayır.

Ədəbiyyat / References

- Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. (9 noyabr, 2019). Bayrağı düşməyə verməyən oğlan – Natiq Qasimov. <https://www.ensiklopediya.az/az/bayragi-dusmene-vermeyen-oglan-natiq-qasimov>
- AZƏRTAC. (24 oktyabr, 2019.). Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və hərbi təcavüzü: 30 ilin təhlili xronikası. 1905.az. <https://1905.az/erm%C9%99nistanin-az%C9%99rbaycana-qarsi-%C9%99razi-iddialari-v%C9%99h%C9%99bi-t%C9%99cavuzu-30-ilin-t%C9%99hlili-xronikasi/>
- Əlabbas (2010). Qaraqovaq çölləri (roman, povest və hekayələr). Bakı: Adiloğlu
- Əlabbasın qiyamçı qəhrəmanları. (11 mart, 2014). Kulis.az. <https://kulis.az/xeber/edebi-tenqid/xeber-8175>
- Əlişanoğlu T. (2017). Milli nəsrdə Azərbaycan obrazı. Bakı: Elm və Təhsil
- Əskərova G. (2024). Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında sosial-psixoloji roman (Əlabbas, Azad Qaradərəli, Aslan Quliyev) (Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı). Bakı.
- Hacı K. (9 dekabr, 2013). Onu yaşağa qoymadılar (Əlabbasın “Qaraqovaq çölləri” romanı haqqında). Avancard.net. https://www.avancard.net/index.php?action=static_detail&static_id=55734
- İsayeva F. (2025). Özgələşmə fenomeni müasir romançılığın problemi kimi. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, (1), 178–183
- Mehrəliyev E. (2008). Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusu: ideya və sənətkarlıq məsələləri. Bakı: Nurlan
- Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı (2 cildə, II cild). (2016). Bakı: Elm və Təhsil
- Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2024). N. S. Qasimovaya “Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı” adının verilməsi haqqında sərəncam. <https://president.az/az/articles/view/66321>